

CHOLG'U IJROCHILIGIDA DUTOR CHOLG'USINING YARATILISHI VA UNI IJRO ETISH USULUBLARI

Shaymirova Nilufar Baxramovna
Termiz Davlat Pedagogika Instituti
Pedagogika va san'at fakulteti
Musiqqa ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Mahfuza Xo'jageldiyeva

Annotatsiya: Ushbu maqolani o'zbek xalqining qadimiy musiqa asbobi va uning paydo bo'lish tarixi, yasalishi va uni ijro etish usullari.

Kalit so'zlar: O'zbek milliy asboblari, dutor oilasi, ijro etish usullari, dutor ijrochilari, pastanofka, applekatura

Аннотация: Эта статья о древнем музыкальном инструменте узбекского народа и его истории, изготовлении и способах игры на нем.

Ключевые слова: узбекские народные инструменты, дуторная семья, приемы исполнения, дуторные исполнители, пастанофка, аппликация.

Annotation: This article is about the ancient musical instrument of the Uzbek people and its history, making and methods of playing it.

Key words: Uzbek national instruments, dutor family, performance methods, dutor performers, pastanofka, applecatura

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonida 2019-yilning mart oyida beshta muhim tashabbusi ilgari surildi. Bu yoshlarni madaniyat san'at va sportga keng jalb etish ularda zamonaviy axborot texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, xotin-qizlar bandligini ta'minlash vazifalarini o'z ichiga oladi. Birinchi tashabbus yoshlarni musiqa, rassomchilik, adabiyot, teatr san'atning boshqa turlariga qiziqishlarini oshirishga iste'dodini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

MULOHAZA VA NATIJALAR

O'zbek xalq cholg'ularining tarixi qadimdan o'rganib kelinadi. O'zbek an'anaviy musiqasini yig'ish va o'rganish XIX asrning 70-yillaridan boshlab, keng miqyosda olib borila boshladi. Bush ishlarni asosan harbiy kapelmeysterlar olib borishgan. Ular orkestrda ishlash bilan birga etnografik faoliyat bilan ham ahu'gullanishgan. Birinchi navbatta bular A.Eyxgorn va F. Leysikardir. Xususan, A. Eyxgorn turli guruhlariga kiruvchi 36 ta xalq cholg'usidan iborat katalogni tuzgan.

Xalq cholğularini yigish va organish boyicha olib borilgan ishlarda mashhur kompozitor, etnograf va pedagog V.A. Uspenskiy chuqir iz qoldirgan. Uning faol ishtiroki va harakati natijasida 1919-yili Toshkentda musiqiy etnografik bilim ochiladi va u bu bilimga rahbarlik qiladi. Bu bilim olib borgan ishlardan biri xalq cholğulari kolleksiyasini yigish va ularning ijrochilik imkoniyatlarini organish boldi. Dutor-Orta Osiyo Eron va janubiy Osiyoda tarqalgan an'anaviy ikki torli musiqa asbobidir. Duyor fors tilida „ikki tor“ deb tarjima qilinadi. XV asr atroflarida paydo bolgan deya taxminlar mavjud.

Dutor asrdan-asrga otib ozbek xalqiga madaniy xizmat qilib kelayotgan milliy musiqa cholğularidan biri hisoblanadi. Bu cholgu faqat ozbek xalqining cholğusi bolmay, balki bizni qardosh, tojik, uygu, qoraqalpoq, turkman xalqlari ham ozlarining sevimli cholğusi deb hisoblanadi. Ozbek dutori muloyim nafis va shirali ovozi bilan boshqa cholğulardan ajralib turadi. U asosan tut, orik yoğochlaridan yasaladi. Dutor yakkanovoz cholgu sozi bolib, sozandadan katta ijro mahorati talab qilinadi. Dutorida yakka zarb, qoshzarb, bilak zarb, kabi asullari mavjud.

1936-1937-yillarda Toshkentda ozbek musiqa cholğularini takomillashtirish ustaxonasi ochilib, boshqa sozlar qatori nota ilmiga moslashtirilgan yoğoch pardali kapron torli yangi dutorlar ishlab chiqarila boshladi. Hozirgi kunda bu dutorida malakali oqituvchilarimiz tomonidan yosh dutorchilarga ijrochilikdan saboq berilmoqda.

Dutor chalayotgan sozanda ichki kechinmalarini kuyda aks etdira oladi. Chunki dutorni chalayotganda yuragidagi dard, nolani barmoqlari orqali yetkazadi. Musiqani his qilgan insongina tushuna olishi mumkin.

Dutor oilasi 5 ta:

1. Prima
2. Sekunda
3. Alt (*Tenor*)
4. Bas
5. Kontraba

Prima dutor oilasiga mansub bolib, ushbu cholgu asbobi eng baland tovushga ega. Appilikatura jihatdan rubob prima, gijjak asboblariga oxshab ijro etiladi. Masalan pissikatto, bidratma, stakkatto va h.k. Prima dutorining birinchi tori <<lya>> (ikkinchi oktava) tovushiga ikkinchi tori <<mi>> (ikkinchi oktava) tovushiga qanday asar ijro etilishiga qarab ikkinchi tor <<re>> (ikkinchi oktava) tovushlariga ham sozlanadi.

Dutor prima
sozi

I II

diapazoni

foydalaniladigan
tovush kengligi

Dutor sekunda – yangi ishlangan dutorlar oilasiga mansub cholgʻusi, ovoz jihatidan oʻrtacha registirda uning ham torlari ikki ipak tordan iborat boʻlib kvarta oraligʻida sozlanadi. Tashqi koʻrinishi dutor primadan biroz kattaroq qilib ishlangan, yaʼni dutorlarning kosasi bir hil, lekin dastasingin uzunligi har xil qilib ishlangan. Dutor sekundaning birinchi tori <<lya>> (ikkinchi oktava) tovushiga ikkinchi tori <<re>> (ikkinchi oktava) tovushiga sozlanadi.

Dutor sekunda
sozi

I II

diapazoni

foydalaniladigan
tovush kengligi

Dutor alt- ikki tor degan maʼnoni anglatadi. Dutor alt yozilganidan bir oktava past eshitiladi. Dutor alt mungli, mayin va oʻzining yoqimli tovushi bilan boshqa asboblardan ajralib turadi. Tovush jihatidan ancha past, texnik imkoniyatlari ham kichkina, lekin oxirgi yillarda tajribali va moxir ijrochilar bu asbob imkoniyatlarining barcha qitrralarini ochib berdi. Dutor altning birinchi tori <<lya>> (birinchi oktava) tovushiga, ikkinchi tori <<mi>> (birinchi oktava) tovushiga, bundan tashqari qanday asar ijro etilishiga qarab, ikkinchi tori <<re>> (birinchi oktava) tovushlariga sozlanadi.

Dutor alt
sozi

I II

diapazoni

foydalaniladigan
tovush kengligi

Uslubiy qism

Milliy dutorga tor taqiladi. Dutorning birinchi tori <<re>> (kichik oktava) tovushiga, ikkinchi tori <<lya>> (kichik oktava) tovushiga, bundan tashqari asar ijro etilishiga qarab, ikkinchi tori <<sol>> (kichik oktava) tovushlariga sozlanishi mumkin, baʼzi vaqtlarda esa, ikkala tor ham unisonga, yaʼni bir xil tovushga sozlanishi mumkin.

Cholg'uning nomi	Sozlanishi	Diapazoni		Transpozitsiya qilinishi yoki qilinmasligi
		Yozilishi bo'yicha	Eshilishi bo'yicha	
Dutor prima	1-tor «Lya» 1 oktava 2-tor «Mi» 1 oktava	«mi» 1 oktava «lya» 3 oktava	Yozilganidek eshitaladi	Transpozitsiya qilinmaydi
Dutor-sekunda	1-tor «Re» 1 oktava 2-tor «Lya» kichik oktava	«lya» kichik oktava «re» 3 oktava	Yozilganidek eshitaladi	Transpozitsiya qilinmaydi
Dutor alt	1-tor «lya» 1 oktava 2-tor «mi» 1 oktava	«mi» kichik oktavadan «mi» 3 oktava	«Mi» kichik oktava «Do» 3 oktava	Yozilgandan 1 oktava past eshitaladi

Hozirgi kunda asosan dutor altdan keng foydalaniladi. Dutor altning diapazoni qisqa bòlishiga qaramay juda chiroyli asarlar ijro etilib kelinmoqda.

Dutor qismlari

1. Dastasi
2. Kosasi
3. Asosiy xarrak
4. Shayton xarrak
5. Quloqlari
6. Pardalari
7. Tiqn ya'ni simni kòtaruvchi
8. Ovoz joyi
9. Simlari ya'ni lya va mi

Dutorni ushlagan vaqtda pastgi qovurğasini òng pastki qovurğasini òng oyoq soning ustiga qòyish lozim. Ustki qovurğasini esa ong qòlning tirsagiga yaqin bilak bilan ushlash lozim. Shunda dutorning qopqoği yuqori tomonga yon boshlashi va yelka bilan baravar bòlishi kerak. Dutorning dastasi birinchi barmoğining katta bòğini bilan òrta bòğin orasida va barmoqlarning hamma bòğinlari bukilgan holda pardalari ustiga kelishi kerak.

Чап қòл бармоқлари:

Чап қòл бармоқлари қaysи pardani қaysи бармоқ билан bosishi kerakligini notalar ustiga raqamlar bilan kòrsatiladi. Ikkinchi torni kòproq bosh бармоқ билан bosiladi.

Zarblar

Musiqa asbobida tovush chiqarish usuli zarb deyiladi. Musiqa asarlarga turlicha joziba berish qanday zarb tanlab olinishiga boğliq. Dutor chalishda tez-tez qòllanilib turiladigan zarblar bor.

1) **Bilak zarbi-** dutorda bu zarb uch bernoq bilan (bosh va kòrsatkich бармоқ iahtirokisz) òrta бармоқ, yon бармоқ vajimjiloq bilan faqat pastga chalinadi.

2) **Terma zarb-** бармоқларning zarbi aniq, bir tekis va bir xil kuchda bòlishi kerak. Kòrsatkich va bosh бармоқларni ketma-ket pastga urish, undan sòng bosh бармоқ kòrsatkich бармоқning yuqoriga kòtarish usulida tovush hosil qilinadi. Bosh бармоқ b harfi bilan belgilanadi. Kòrsatkich бармоқ esa k harfi bilan belgilanadi.

3) **Aylanma zarb-** bu zarb ham terma zarb kabi aniq, bir tekis va bir xil kuchda kòrsatkich va bosh бармоқlar ketma-ket pastga, sòng va kòrsatkich бармоқ yuqoriga tezlik bilan kòtarish usulida tovush hosil qiladi

4) **Teskari zarb-** bunda kòrsatkich бармоқ pastga, bosh бармоқ yuqoriga, kòrsatkich бармоқ pastga va bosh бермоқ yuqoriga chalish usuli orqali hosil qilinadi.

5) **Tremolo-** bir vaqtning òzida olingan bir yoki ikki tovushni kòrsatkich бармоқ uchii bilan birnecha marotaba ketma-ket tez chalinishidir.

6) **Pissikatto-** (chimdip chalish) -dutor chalishda bittalik va ikkitalik pissikato usuli qòlla iladi. Bittalik pissikato chalinganda bosh бармоқ билан pastga urishda tovush hosil bòladi. Ikkitalik pissikato chalinganda galma - galdan bosh

barmoqni pastga tushirish va kòrsatkich barmoqni yuqoriga galma – galdan kòtarishdan tovush hosil bòladi.

Forshlag. Forshlag nemischa sòz bòlib, bosim oldidan degan ma’noni bildiradi. Forshlag òzbek xalq kuylarida kòp uchraydi. Forshlaglar belg8s8 kichkina notacha bilan kòrsatib, bir pardadan ikkinchi bir pardaga tez kòchishini anglatadi. Forshlaglar takt ichidagi sanoqqa kirmaydi (sozandalar forshlagni qochirim deb ham guritadilar.

Musiqa asboblari orasida dutor òzining òng qòl zarblarining xilma-xilligi bilan ajralib giradi, uni kòngildagidek ijro etish uchun esa tinimsz mehnat qilish lozim bòladi.V.Uspenskiy va V.Belyayevlarning muallifligidagi <<Turkmenskaya muzika>> kitobida Seroxs viloyatidagi dutorchi ustoz Sulton Niyozning shogirdi Muxi- baxshi, Omon -Baxshi ògli ditorda faqat òng qòl zarblarinigina òrganish uchun bir yil vaqtni ketkazganligi aytiladi.

Xulosa: Xulosadan shuni aytish mumkinki, maqolada musiqaga tegishli bir qator tishuncha Ham tilga olingan. Xususan òzbek xalqining milli cholgùlari an’analari betakror ijrochiligi yoritilgan. Dutorning kelib chiqish tarixi uning ijro usullari, ògirish holatlari aytilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dutor Gulchehra Muhamedova (Musiqa va san’at maktablarining yuqori sinf òquchilari uchun uslubiy qòllanma) <<Sharq >> Nashriyot Toshkent 2004
2. Shavkat Miromonovich Mirziyoyev „Milliy taraqqiyot yòlimizni qattiyat bilan davom ettirib yangi bosqichga kòtaramiz” Tpshtent 2017
3. Dutor Shavkat Rahimov (Musiqa va san’at maktablari uchun uv qòllanma Toshkent 2004
4. Cholgu ijrochiligi Òktam Oripov (Cholgù ijrochiligi va cholgu ansamblari òquv qòllanma Navoiy 2019